© 2005 **Т. І. Пашук**
Львівська лабораторія прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ КОНЦЕПЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ЗАСОБІВ

1. Вступні зауваження

У науковій юридичній літературі, яка за останні роки позначається помітним методологічним плюралізмом у пізнанні правових явищ, посилилась тенденція до розуміння й пояснення позитивного права саме як *засобу* регулювання суспільних відносин, виконання різноманітних соціальних завдань, досягнення відповідних цілей, розв'язання конфліктів та ін. Такий методологічний підхід став свого часу основою формування "інструментальної" теорії права (або, інакше кажучи, теорії юридичних засобів). Деякі, здебільшого філософсько-методологічні, аспекти такого розуміння правових явищ обговорюватимуться у запропонованій статті (при цьому терміни "правовий" та "юридичний" дозволимо собі вживати у даному випадку як синоніми).

Як відомо, певний концептуальний підхід до розуміння юридичних явищ конституюється на ґрунті відповідного філософського світогляду. Інструментальна теорія права не є винятком.

Соціально-філософські проблеми засобу як такого порушувались здавна, у різні епохи. Так, ще Аристотель, досліджуючи причинність у світі, звертав увагу на засіб як на причину змін. І. Кант піддавав етичному аналізу проблему співвідношення у людській діяльності цілі й засобу. Гегель фундаментально дослідив діалектичну сутність засобу (в поєднанні останнього з метою). Однак на рівні хіба ще не основного питання філософської науки проблема засобу найбільш рельєфно постала в одному із відгалужень філософії прагматизму – інструменталізмі, засновником якого вважається Джон Дьюї (1859 – 1952). Прагматизм, переключаючи філософію з суто абстрактних проблем у площину практичного життя людини і висуваючи на перший план питання про те, як діяти людині в мінливих життєвих ситуаціях, як їй розв'язувати поточні проблеми, чинити безпомилково, аби досягти успіху, як загалом допомогти людині облаштуватися у світі [15, с. 617-618], природно, призвів до так званого інструменталізму. В останньому будь-які явища – ідеї, наукові теорії, мова, частини тіла, матеріальні предмети, зв'язок тощо – розглядаються саме як засоби, що їх використовує організм (чи то біологічна, чи то соціальна структура), для досягнення визначеності, певності свого буття [41, с. 286].

На основі зазначеної філософської течії у першій половині XX ст. і в юриспруденції США було реалізовано інструментальний підхід до інтерпретації правових явищ [40, с. 286-295]. Це зробили, насамперед, представники соціологічної школи права, зокрема Р. Паунд, для якого право є, передовсім, засобом соціального контролю для збалансування, досягнення компромісу різних інтересів; такий контроль – це, як він висловлювався, "соціальна інженерія", основна функція котрої – "досягнення найбільш повної безпеки й ефективності всіх людських вимог" [11, с. 709]. Інструментальні можливості юридичних явищ акцентувались пізніше й іншими західними авторами [9, с. 177-210].

У радянській теорії права розглядуваний підхід до праворозуміння знайшов у 20-х роках минулого століття певний прояв в уявленні про право як форму, засіб, інструмент політики. З цього приводу часто відтворювався вислів В. Леніна: "Закон є захід політичний, є політика" [21, с. 95]. Вважалося, що у соціалістичній державі закон, відображаючи корінні, життєві інтереси робітників і селян, їхню волю, надії та прагнення, являє собою активне *знаряддя* суспільних перетворень; радянське право розглядалося як "потужне знаряддя диктатури пролетаріату для здійснення його історичних завдань і цілей" [13, с. 206].

Концепцію нового, революційного, пролетарського (на відміну від буржуазного) права як засобу здійснення диктатури пролетаріату активно розвивав і втілював у практику радянської юстиції, зокрема, нарком юстиції РРСФР Д. Курський в 1918-1928 роках [12, с. 641-642].

Однак спеціально-юридичні дослідження в рамках інструментального підходу розгорнулись у радянській правничій літературі лише з другої половини XX ст. (праці Б. Пугінського, С. Алексєєва, П. Рабіновича, В. Сапуна, О. Малька та ін.). Проте цей підхід, будучи розвинутим без

спеціального обґрунтування філософсько-світоглядними (онтологічними) чи філософсько-теоретичними (гносеологічними) аргументами, а лише на основі пануючого тоді у вітчизняній теорії права нормативістського праворозуміння, суттєво відрізнявся від однойменного американського підходу. Давалися взнаки відмінності: 1) у домінуючому праворозумінні, в середовищі якого ці підходи формувались (у США – соціологічна юриспруденція, в СРСР – легістський позитивізм); 2) у часових періодах виникнення; 3) у соціально-економічних устроях і правових системах. Останні два фактори неодмінно мусять братись до уваги при визначенні ціннісно-прикладного значення для сьогодення того чи іншого різновиду інструментального підходу.

Потреба у розвитку теорії юридичних засобів та її практичному втіленні в життя зумовлюється й сучасними процесами інтеграції України до європейського співтовариства, зокрема до Ради Європи, оскільки: 1) в рамках правової системи останньої діє специфічний міжнародний правовий інструментарій гарантування прав людини, у тому числі й права на ефективний засіб захисту; 2) міжнародне право прав людини (зокрема, на Європейському континенті) особливу роль надає ефективним юридичним засобам відновлення порушеного права; 3) національне право України має бути інструментом її соціально-економічної інтеграції в Європу.

Характеризуючи зміст процесу *інструменталізації* законодавства, П. Рабінович зазначає, що воно (законодавство) повинно отримувати такий смисл, аби послуговувати засобом, тобто інструментом, використання відповідних прав, а тим самим – і задоволення певних потреб [36, с. 12].

За таких умов відчутно актуалізується дослідження об'єктивного юридичного ("позитивного") права саме з позицій інструменталізму і, зокрема, аналіз "інструментальної" теорії права.

2. Потребово-діяльнісний підхід до проблеми

Категорія "засіб" запозичена юридичною наукою з соціальної філософії, в якій під ним зазвичай розуміють ті явища – предмети, ідеї, дії та ін., які є неодмінною умовою реалізації мети [45, с. 158]. Гегель у своєму аналізі телеології зауважував, окрім іншого, що внаслідок певної визначеності об'єкта ціллю, цей об'єкт стає засобом [7, с. 840-841]. К. Маркс, розглядаючи процес трудової діяльності, зазначав, що людина користується механічними, фізичними, хімічними властивостями речей задля того, щоб відповідно до своєї цілі застосувати їх як знаряддя впливу на інші речі [26, с. 181].

Як бачимо, поняття засобу неминуче передбачає наявність певної цілі, що є закономірним, оскільки явище (предмет) само по собі не є засобом, воно визначається як засіб ззовні – через деякі його властивості, які можуть бути використані для досягнення цілі. Тобто засіб – це, у певному сенсі, здатність предмета слугувати мети [39, с. 84]. Лише з огляду на відношення до певної мети, тобто внаслідок телеологічного визначення, предмети набувають значення засобів [43, с. 123].

Звернемо увагу й на те, що діалектичне відношення "мета – засіб" є відношенням **діяльності** як суттєвої визначеності способу буття людини в світі, її здатності вносити у дійсність зміни, опосередковані ідеальним [45, с. 112]; як форми активності, що характеризує здатність людини чи пов'язаних з нею систем бути причиною змін у бутті [44, с. 163]. Лише **діяльністю** (виділення наше – *Т.П.*) людини предмет визначається як засіб певної мети [39, с. 84]. Останнє положення, дещо змінене, може звучати й так: "предмет визначається як засіб тим, що він включений у структуру людської діяльності" [19, с. 68-69].

У філософських дослідженнях людської діяльності структура останньої інтерпретується порізному [19; 16; 50; 29]. Здебільшого пропонується вирізняти такі необхідні її елементи: суб'єкт (носій діяльності), предмет (об'єкт, на який спрямовано діяльність), мета (ідеальний образ бажаного результату, відповідно до якого перетворюється предмет), засіб (тобто те, за допомогою чого здійснюється перетворення) і, нарешті, реальний, справжній результат [45, с. 112].

Щоправда, не з'ясованим до кінця залишалося питання про місце *потреб* у структурі діяльності. Так, М. Квєтной визначав їх як складову об'єктивної основи всієї діяльності людини: засіб служить реалізації мети суспільної людини, досягненню такого результату, який пов'язаний з потребами та інтересами людини [19, с. 52, 70]. Б. Воронович писав, що усвідомлення потреби як об'єктивної необхідності в будь-чому є початковим етапом формування мети [6, с. 16]. На думку А. Леонтьєва, "потреба сама по собі як внутрішня умова діяльності суб'єкта, – це лише *негативний* стан, стан нужди, недостатності; свою *позитивну* характеристику вона отримує лише в результаті зустрічі з об'єктом" [23, с. 5].

Не зупиняючись детально на аналізі місця і значення потреб у структурі діяльності, зазначимо, що вони здатні слугувати критерієм виокремлення різних видів діяльності, а отже, й дія-

льності юридичної. "У сучасної людини – пише Р. Нємов – є маса різноманітних видів діяльності, кількість яких приблизно відповідає кількості наявних потреб". Зазначивши, що в якості мотиву зазвичай виступає конкретна потреба, він звертає увагу на те, що тип діяльності переважно визначається за її домінуючим мотивом, а домінуючим тому, що будь-яка людська діяльність є полівмотивованою, тобто спонукається декількома різними мотивами [27, с. 149] (а інакше кажучи, усвідомленими потребами. – *Т. П.*).

Спираючись на викладені положення, зауважимо, що для характеристики певної діяльності як юридичної потрібно, перш за все, аби така діяльність, окрім інших ознак, була безпосередньо зумовлена **юридичною** потребою і щоб саме така потреба – на певний момент діяльності суб'єкта – була домінуючою з-поміж інших. В юридичній літературі проблема юридичної (правової) потреби досліджувалася побіжно, лише невеликим колом науковців [33, с. 31-37]. Між тим, без застосування так званого потребового підходу повноцінно досліджувати юридичну діяльність (а втім, як і будь-яку іншу) навряд чи можливо.

1. Поняття юридичної діяльності та її структура

Взагалі кажучи, юридична діяльність, її види є одним із поширених об'єктів дослідження в теорії права. У найширшому розумінні така діяльність є видом діяльності людини, тобто діяльністю людською. Крім того, юридичну діяльність треба розглядати як таку людську діяльність, котра є соціальною. Саме загальнотеоретичний розгляд юридичної діяльності як різновиду людської соціальної діяльності достатньо глибоко здійснив В. Карташов. Він розуміє під юридичною діяльністю "лише таку опосередковану правом трудову, управлінську, державно-владну діяльність компетентних органів, яка націлена на виконання суспільних завдань і функцій (створення законів, здійснення правосуддя, конкретизацію права і таке ін.) і задоволення, як загальносуспільних, так і індивідуальних потреб та інтересів" [18, с. 31]. Принагідно зазначимо, що цей автор не відносить потреби до структури юридичної діяльності, оскільки розглядає їх лише як детермінуючі її фактори [17, с. 26].

Приєднуючись до визначення поняття юридичної діяльності як державно-владної, офіційної діяльності (на відміну від поняття юридично значимої діяльності), звернемо увагу на таке. Щоб уникнути логічного "кола" у визначенні саме юридичної діяльності як видового явища й сепарації її від інших різновидів діяльності, потрібно вказати, що ж у ній є специфічним, видовим, тобто що є власне "чимось *юридичним*". На наш погляд, для вирізнення юридичної діяльності як виду діяльності соціальної необхідно з'ясувати й враховувати, перш за все, *відповідну специфіку* **потреб**, **цілей та засобів,** які "супроводжують" діяльність юридичну.

З наведеної щойно дефініції загального поняття юридичної діяльності чітко вбачається специфічний **юридичний засіб** – право (очевидно, як явище спеціально-юридичне, державно-вольове). Однак складнішою видається ситуація зі специфічно юридичною метою, а також із юридичною потребою, яка є об'єктивною передумовою й основоположною причиною виникнення відповідної цілі.

Постає два питання: 1) чи можна вважати потреби, зазначені у згаданій дефініції, власне юридичними і 2) чи відповідає поширене в літературі розуміння юридичної мети вимозі власне "юридичного" як видового?

Нагадаємо, що юридична мета у вітчизняній літературі досліджувалася доволі широко [20; 46; 48; 34; 49; 25] і трактується у досить широкому сенсі. Так, Д. Керімов вважав, що метою у праві є ідеальне вираження об'єктивної закономірності, саме такої закономірності, яка сама в собі містить передумови для свого свідомого спрямування, розвитку й перетворення та необхідно вимагає цього спрямування розвитку і перетворення правовими засобами [20, с. 374]. На думку А. Екімова, правова мета – це будь-яка мета, яка здійснюється за допомогою окремих норм, інститутів, галузей права, а також права в цілому [47, с. 56]. О. Малько та К. Шундіков юридичну (правову) мету розуміють як ідеально передбачену й гарантовану державою модель будь-якого соціального явища, стану чи процесу, до досягнення якої за допомогою юридичних засобів прагнуть суб'єкти правотворчої та правореалізаційної діяльності [25, с. 44]. Не применшуючи усі безспірні позитивні моменти останньої дефініції поняття юридичної цілі, зауважимо, що вона, на наш погляд, все ж має деякі огріхи. Не кажучи вже про те, що юридична діяльність не обмежується лише зазначеними двома її різновидами, не можна погодитись з тим, що останні автори намагаються розкрити елемент "видового" (юридичну мету) через саме "видове" (юридичну діяльність), тоді як останнє стає "видовим" якраз внаслідок специфічності своїх елементів.

Як бачимо, йдеться переважно про загальносоціальні (чи то домінуючі у соціально-неоднорід-

ному суспільстві) потреби й мету (біологічні, особистісні, економічні, культурні та ін.). Однак задоволення таких потреб чи досягнення таких цілей у принципі можливе й не обов'язково з допомогою засобів правових, тобто не тільки діяльністю юридичною; а це робить **таке** розуміння поняття юридичних потреб і поняття юридичних цілей неприйнятним при аналізі юридичної діяльності.

Зазначена суперечність розв'язується, якщо взяти до уваги, що об'єктивному юридичному праву притаманна як **інструментальна цінність,** так і **власна цінність**. У першому випадку право виконує стосовно задоволення потреб декілька функцій (регламентує блага, їх розподіляє, охороняє, захищає і таке ін.), тобто воно є *інструментом*, за допомогою якого суб'єкти задовольняють досить велике коло різноманітних потреб і, відповідно, досягають різноманітні цілі. Власне у цьому випадку будь-яку мету, закріплену в праві, автори, на наш погляд, невиправдано вважають правовою (юридичною), хоча такою вона є лише **за формою, але не за її сутністю.** Потреби й цілі, закріплені у праві, отримують юридичну форму, але не втрачають своєї змістовної, сутнісної природи – біологічної, економічної, соціальної, духовної тощо.

Другий же випадок, в якому право виступає самодостатньою цінністю, стосується тих ситуацій, коли у суб'єкта з'являється потреба саме у такому інструменті, як право (а не, скажімо, в іншому регуляторі або в іншому інструменті захисту чи охорони). Як зазначалось у літературі, "співвідношення інструментальної та власної цінностей права може вирішуватись на основі наступного положення: перша зумовлюється тим, *що* розподіляє (захищає) право, а друга – *як* воно це здійснює" [33, с. 2-37]. Тобто коли визначальною необхідністю для суб'єкта стає використання **якісних властивостей** такого феномену, як об'єктивне юридичне право, тоді-то якраз і можна констатувати наявність у цього суб'єкта власне **юридичних (правових) потреб**, які детермінують і відповідну **юридичну мету:** *скористатись відповідними юридичними явищами як "інструментами" для задоволення таких потреб* (наприклад, потреби у формальній загальнообов'язковості певного правила поведінки, у чіткій регламентації суб'єктивних прав та обов'язків, у забезпеченні їх реалізації; потреби у правосудді як спеціальному (власне юридичному) механізмі вирішення соціального конфлікту).

Отже, другий випадок стосується досягнення цілі, яка є юридичною вже не тільки за формою, але й, що тут є визначальним, саме за змістом, оскільки діяльність буде спрямована домінантно, безпосередньо на задоволення **юридичної** потреби.

Ідея розуміння юридичних цілей у вузькому, власне змістовному, значенні спостерігається, між іншим, і в працях І. С. Самощенка та В. І. Нікітінського (щоправда, в іншій термінології). Так, ці автори пропонують поділяти цілі права на "матеріальні" та "юридичні". Під останніми вони розуміють такі цілі, найближчим об'єктом яких є саме право. "Матеріальні" ж цілі правових норм безпосередньо пов'язані з неправовою сферою [37, с. 59; 28, с. 85].

Отже, при виокремленні юридичної діяльності як видового явища з-поміж діяльності соціальної потрібно чітко враховувати специфічність першої.

4. Поняття юридичних засобів та їх види (у світлі інструментальної теорії права)

Отож, до структури юридичної діяльності (як різновиду людської соціальної діяльності) входять специфічні засоби – юридичні, які є одним із конститутивних факторів саме такого різновиду діяльності. Як уже зазначалося, в юридичній літературі погляд на право як на комплекс різноманітних, різнопорядкових юридичних засобів отримав найбільш рельєфне закріплення у так званій інструментальній теорії права.

Саме поняття юридичних (правових) засобів інтерпретується у науці неоднозначно. Так, Г. Знаменський під "внутрішніми" (на відміну від "зовнішніх") правовими засобами розумів методи правового регулювання у відповідних галузях права [10, с. 213].

Б. Пугінський, уникаючи застосовувати поняття "правові засоби" до тих юридичних реалій, які вже відображено усталеними власними науковими поняттями (нормативні акти, правовідносини, інші об'єкти, які традиційно вивчаються юридичною наукою), вважав, що правові засоби – це "сполучення (комбінації) юридично значимих дій, які здійснюються суб'єктами з дозволеним ступенем огляду й слугують досягненню їхніх цілей (інтересів), що не суперечать законодавству та інтересам суспільства. У більш вузькому значенні правові засоби, на його думку, можуть розглядатись як юридичні способи виконання суб'єктами відповідних завдань, досягнення своїх цілей (інтересів)" [32, с. 84-85, 87]. До такого розуміння (щоправда, у галузевому вимірі) схиляються й автори одного з сучасних українських підручників, у якому правові засоби прокурорської діяльності визначаються як "закріп-

лені у законодавстві дії та правові акти прокурорських працівників, спрямовані на реалізацію ними завдань та функцій прокуратури" [31, с. 35].

С. Алексєєв зауважував, що спроби звести правові засоби до вузького кола правових явищ, до того ж таких, які є формами **діяльності,** навряд чи будуть успішними [2, с. 15]. На противагу Б. Пугінськогому, він пропонує таке визначення правових засобів: "це – об'єктивовані субстанціональні правові явища, які володіють фіксованими властивостями, що дозволяють реалізувати потенціал права, його силу" [1, с. 349-350]. Основними показниками правових засобів, на його думку, є: субстанційність правових явищ; можливість їх використання суб'єктами; наявність у правових явищах соціальної сили, свого роду юридичної енергії [3, с. 152].

Так чи інакше, склалися, як бачимо, два протилежні погляди, суть яких полягає у тому, що, згідно з першим, юридичні засоби (ясна річ, у структурі юридичної діяльності) розглядаються як дії, а згідно з другим – як субстанціональні об'єкти, власне знаряддя, які мають бути приведені в рух певною активністю суб'єкта, але сама ця активність не включається у поняття юридичного засобу.

Цю проблему помітили О. Малько і К. Шундіков та спробували інтегрувати обидва погляди в одному понятті юридичних засобів. Під останніми вони пропонують розуміти сукупність правових **встановлень (інструментів)** і **форм правореалізаційної практики**, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права і забезпечується досягнення соціально корисних цілей [25, с. 67] (виділення наше – *Т.П.*). До них у принципі приєднуються й деякі українські дослідники цієї проблеми – М. Сібільов [38, с. 139-140], О. Онуфрієнко [30, с. 9].

Варто, до речі, зазначити, що широке розуміння юридичних засобів (і як власне інструментів, і як діянь) у свій час, хоч і без спеціального акцентування на цій проблематиці, було запропоновано й П. Рабіновичем. Аналізуючи міжнародно-правові засоби, призначені для забезпечення і захисту основних прав людини, він виділяв серед перших міжнародно-правові акти і міжнародні органи спостереження, контролю за дотриманням та захисту цих прав [35, с. 9] (тобто діяльнісні засоби). Крім того, розглядаючи юридичні гарантії законності як передбачені законом *спеціальні засоби* (виділення наше – *Т.П.*) впровадження, охорони і, в разі порушення, відновлення законності, він класифікував такі гарантії (читай: юридичні засоби) за критерієм їх онтологічного статусу у правовій системі на: *нормативно-документальні* (норми права, а також інтерпретаційні юридичні акти загального характеру), *індивідуально-документальні* (правозастосувальні акти, роз'яснювальні акти індивідуального характеру), *діяльнісні* (діяльність певних суб'єктів щодо застосування юридичних норм, а також щодо реалізації нормативних і правозастосувальних актів) (виділення наше – *Т.П.*) [35, с. 105-106]. Тут, отже, продемонстровано підхід до розуміння юридичних засобів і як до власне інструментів, і як до діянь.

О. Малько і К. Шундіков, розвиваючи широкий підхід до розуміння правових засобів, виділяють, з одного боку, засоби-інструменти, а з іншого – засоби-документи та засоби-діяння (як засоби правореалізації). І далі, вказавши три основних типи юридичної діяльності (правотворча, правозастосовча, правоінтерпретаційна), приходять до, вважаємо, несподіваного висновку, що ні засоби правотворчої, ні засоби правоінтерпретаціної діяльності не є власне юридичними, оскільки "не пов'язані з виконанням регулятивної функції права" [25, с. 74-78].

З таким твердженням важко погодитись. По-перше, напрошується висновок, що можуть існувати такі види діяльності **юридичної**, які не передбачають юридичних засобів; а це, мабуть, алогічно. Принагідно зауважимо, що юридична діяльність може здійснюватись, окрім юридичних, ще й іншими засобами (зокрема, матеріально-технічними [8, с. 18]), але наявність засобів юридичних у такій діяльності є **обов'язковою**. Отже, засоби юридичної діяльності та юридичні засоби – це не одне й те ж. Останні входять до складу перших. По-друге, правове регулювання – багатостадійний, багатоетапний процес і певна діяльність, яка здійснюється на різних стадіях цього процесу, є також сегментом правового **регулювання.** І по-третє, така діяльність, можливо, й не має *безпосередньої* мети врегулювати суспільні відносини, але остання буде для такої діяльності **кінцевою** (з огляду на відому у філософії класифікацію цілей на безпосередні, перспективні та кінцеві).

Втім, не тільки у цьому вбачається неточність позиції зазначених двох авторів, яка розглядається. Охоплюючи два види юридичних явищ поняттям юридичного засобу, критикуючи С. Алексєєва та В. Сапуна за невключення до цього поняття актів реалізації прав і обов'язків (юридичних діянь як засобів) [25, с. 80-82], вони посилаються на те, що "у філософському аспекті поняття "засіб" охоплює як **свідомі дії**, котрі вчи-

няються для досягнення певної цілі, **так і сам інструментарій**, за допомогою якого така діяльність здійснюється" [25, с. 17] (виділення наше – *Т.П.*).

Щоб не втікати від пошуків істини у проблемі, що аналізується, шляхом не завжди доречного посилання на плюралізм поглядів у сучасній юриспруденції (а останнім часом це стало досить поширеним) і все ж таки спробувати встановити причину "різнорозумінь" одного й того ж явища, знову звернемося до філософської теорії людської діяльності. (А у ній, між іншим, питання про віднесення дії (активності) до окремого елемента структури діяльності чи, навпаки, про включення її до категорії засобу однозначно не вирішується).

На користь "поглинання" дії категорією "засіб" може слугувати, наприклад, одне з положень Гегеля: "засіб є об'єкт, який стоїть на стороні цілі і містить всередині себе її діяльність ..." [7, с. 842]. Л. Ніколов, розглядаючи діяльність в одному з вимірів вважає, що в певному випадку "засобом можна вважати цілісний процес, ... за допомогою якого здійснюється перехід від цілі до реального результату" [29, с. 55]. Широке розуміння засобу відстоює й Н. Трубніков, коли пише, що засобом є і сама доцільна діяльність людини, спрямована на реалізацію тієї чи іншої цілі [39, с. 76].

Однак К. Маркс, розглядаючи трудову діяльність, зазначав, що прості моменти процесу праці такі: доцільна діяльність, чи **сама праця** (виділення наше – *Т.П.*), предмет праці і засоби праці. Далі додає: "Процес згасає в продукті" [26, с. 180]. Е. Юдін, здійснюючи системний аналіз людської діяльності, стверджував, що "всезагальна структура діяльності включає в себе ціль, засіб, результат і **сам процес діяльності**" [50, с. 268] (виділення наше – *Т.П.*). На думку М. Квєтного, в езотеричному аспекті структури діяльності "в якості основних елементів діяльності виділяються, перш за все, мета як ідеалізований уявний результат діяльності і предмет діяльності, що утворює об'єкт чи сукупність об'єктів, перетворення яких забезпечить реалізацію цілі. Потім діяльність включає у себе способи й засоби досягнення цілі, **самі дії та операції** (тобто маніпулятивні елементи), що визначаються поставленою ціллю і конкретними умовами діяльності, і ... мотиви діяльності ..." [19, с. 27] (виділення наше – *Т.П.*). Елементами діяльності, на думку М. Кагана, є наділений активністю суб'єкт, який спрямовує її на об'єкти; об'єкт, на який спрямована активність суб'єкта; **сама ця активність**, що проявляється в тому чи іншому способі заволодіння суб'єктом об'єкта або у встановленні суб'єктом комунікативної взаємодії з іншими [16, с. 43] (виділення наше – *Т.П.*).

У психології діяльність та її будова досліджується не менш активно. Так, А. Леонтьєв вважав, що якщо з діяльності подумки вилучити дії, які її здійснюють, то від діяльності взагалі нічого не залишиться [22, с. 104]. Р. Нємов, розкриваючи будову діяльності, вказує, що діяльність людини має такі основні характеристики: мотив, ціль, предмет, засоби і структуру. В останній, – зазначає автор, – "зазвичай виділяють дії й операції як основні складові діяльності" [27, с. 149-150]. Як бачимо, психологічна література стоїть на позиції чіткого розмежування засобів і дій у будові людської діяльності.

В юридичній літературі при дослідженні структури юридичної діяльності активність також відокремлюється від засобів. Так, В. Карташов пише, що "юридичні дії та операції, будучи самостійними елементами змісту юридичної діяльності, забезпечують рух усіх її компонентів та сторін". І далі, що важливо, продовжує: "але до них можливий **і інший підхід:** як до засобів досягнення відповідних цілей і результатів" [17, с. 31] (виділення наше – *Т.П.*).

Як бачимо, розглянуті вище дебати щодо різного розуміння юридичних засобів (чи то як тільки субстанціональних явищ, чи то як, окрім таких, ще й діяльнісних) спричинені відмінностями у концептуально-методологічних позиціях різних авторів.

Нагадаємо, що можливість *різних підходів* до розуміння засобу помітив ще Аристотель. Досліджуючи причинно-наслідкові зв'язки, він зауважував: "І справді, чому людина прогулюється, кажемо ми. Щоби бути здоровим. І сказавши так, ми вважаємо, що вказали причину. При цьому мета **буде однаково причиною** для всього, що завдяки **діям** людини з'являється в проміжку між досягненням цілі, – як, наприклад, здоров'ю передує похудання чи очищення організму, або ліки чи лікувальні інструменти: **все** перераховане існує заради мети, а відрізняється одне від одного тим, що **в одному випадку це – знаряддя**, **в другому – дії**" [4, с. 79] (виділення наше – *Т.П.*).

Надаючи перевагу широкому розумінню юридичних засобів, вважаємо, що воно (в інтерпретації О. Малька та К. Шундікова) все ж потребує певного уточнення.

По-перше. Юридичні засоби-інструменти та юридичні засоби-діяння використовуються не тільки у правозастосувальній діяльності, але й, з відомих та вищезазначених причин, **в усіх ін-**

ших різновидах юридичної діяльності (правотворчій, правоінтерпретаційній тощо).

По-друге. Вказівка на те, що юридичні засоби-інструменти (субстанціональні засоби) і юридичні засоби-діяння поширюються на правореалізаційну практику може спричинити деякі непорозуміння з огляду на багатозначність термінів, вжитих у словосполученні "правореалізаційна практика". Відомо, що поняття юридичної практики може означати як діяльність у сфері правової дійсності, так і узагальнений досвід такої діяльності [24, с. 22]. В контексті проблеми, що розглядається, йдеться, вочевидь, про практику *як діяльність*.

По-третє. Правореалізаційна практика-діяльність (вже з огляду на багатоаспектність поняття правореалізації) може в одному випадку бути **правозастосувальною** діяльністю (тобто юридичною діяльністю), а в другому – власне ***правореалізаційною*** діяльністю як *позитивною юридично значимою поведінкою* (на відміну від негативної – наприклад, вчинення правопорушення), тобто такою поведінкою, яка не є діяльністю *юридичною*. Під ознаки останньої вона не підпадає через те, що не містить, окрім специфічних засобів, решти ознак юридичної діяльності (зокрема, позбавлена державно-владного, офіційного характеру). Отже, **юридичні засоби використовуються як в юридичній правозастосувальній діяльності, так і в неюридичній правореалізаційній діяльності (тобто у позитивній юридично значимій поведінці суб'єкта права)**.

Нарешті, по-четверте. Поняття "практика", інтерпретоване як діяльність тільки фізична (матеріальна), у відомому сенсі протистоїть поняттю "теорія". При застосуванні поняття практики до характеристики діяльнісних процесів з приводу використання у них юридичного інструментарію зазвичай не розглядається інтелектуальна, розумова діяльність, а тому, відповідно, оминається великий арсенал юридичних засобів, за допомогою яких така діяльність здійснюється.

У зв'язку з цим зауважимо, що поняття юридичних засобів має поширюватись ще й на якісно іншу групу правових явищ. Як вважає С. Алексєєв, можна виділити чотири групи правових явищ, котрі частково переплітаються і тісно взаємодіють: а) **явища-регулятори**, які утворюють основу й механізм регулювання (норми, правоположення практики, індивідуальні приписи, права й обов'язки); б) **явища правової форми** – нормативні та індивідуальні юридичні акти; в) **явища правової діяльності** – правотворчість, правозастосування, тлумачення; г) **явища суб'єктивної сторони правової дійсності** – правосвідомість, суб'єктивні елементи правової культури, правова наука [2, с. 14]. На початках становлення сучасної вітчизняної інструментальної теорії права Б. Пугінський під правовими засобами запропонував розуміти, як вже згадувалось, діяльнісні процеси (тобто – за класифікацією С. Алексєєва – лише третю групу правових явищ). Сам же С. Алєксеев, розуміючи правові засоби як субстанціональні феномени, лише перші дві групи з названих ним явищ включав до таких засобів [2, с. 14]. О. Малько і К. Шундіков, об'єднуючи два попередні підходи, включили до правових засобів перші три групи правових явищ.

Виникають питання: якщо *всі* перелічені С. Алексєєвим явища входять до сфери права, то чому бути інструментальною цінністю (тобто слугувати засобом для задоволення потреб, досягнення цілей, вирішення соціальних проблем) може лише *частина* таких явищ? З яких підстав до правових засобів не включається четверта група правових явищ – явищ суб'єктивної сфери функціонування права?

Адже все об'єктивне юридичне право **загалом** (і, зрештою, ширше – увесь механізм державно-владного, юридичного регулювання) належить вважати засобом. Навіть будучи, у певному сенсі, метою, право не перестає бути засобом. Тому, на наш погляд, до поняття юридичних засобів потрібно включити ще одну групу юридичних явищ – останню: явища суб'єктивної сторони правової дійсності. Наведемо деякі аргументи.

Розкриваючи цінність права як інструмента задоволення різноманітних потреб, П. Рабінович виокремлює його інструментально-пізнавальну цінність [33, с. 24]. Залишаючись у межах діяльнісного підходу, поцікавимося: в якій же діяльності об'єктивне юридичне право (інші юридичні явища) здатні мати **таку** цінність? Очевидно, у діяльності інтелектуальній, зокрема теоретичній. Безперечно, інтелектуальна діяльність теж має певну структуру і – що нас найбільше цікавить – здійснюється теж **певними засобами**.

Викладені вище положення щодо розподілу юридичних засобів на діяльнісні та на власне інструментальні стосувались передовсім **матеріального** буття. Однак вони будуть справедливими і для юридичних засобів, котрі використовуються й в інтелектуальній діяльності (у тому числі – в інтелектуальній юридичній діяльності). Тому деякі юридичні явища у сфері духовного життя, гадаємо, теж можуть функціонувати і як **засоби-інструменти**, і як **засоби-діяння**.

Інтелектуальними засобами-інструментами у відповідній юридичній діяльності можуть виступати, зокрема, юридичні поняття. Так, вони застосовуються при юридичній кваліфікації певного соціально-значимого факту (наприклад, поняття злочину, недієздатності, неповноліття, шлюбного віку, осудності). Усі вони, будучи складовими закріпленої в законодавстві, або у доктринальних положеннях, правової свідомості, юридичної науки, слугують ідеальними юридичними засобами-інструментами. Проблема поняття як засобу нормотворчості привертала увагу дослідників [5, с. 11]. Зауважимо, що у такій діяльності певні елементи правової свідомості правотворця теж виступають засобами-інструментами (знаряддями) досягнення мети, формування потрібного результату – нормативно-правового акта.

Що ж до інтелектуального засобу-діяння, то таким є певний мислиннєвий процес у відповідній юридичній діяльності. Так, аналізуючи інтелектуальний процес юридичної кваліфікації фактів, П. Рабінович зазначав: "юридична кваліфікація фактів являє собою, за її гносеологічною природою, пізнання їх соціальної сутності. Остання ж є не що інше, як роль, значимість соціальних фактів у задоволенні потреб" [33, с. 24]. Отже, така інтелектуальна діяльність, як юридичне кваліфікування фактів, здатна виступати юридичним засобом у досягненні належної юридичної цілі.

До висловлених міркувань додамо, що визнання певних юридичних явищ духовної сфери *засобами* знаходить своє підтвердження у філософському прагматизмі та інструменталізмі. Джон Дьюї прямо підкреслював, що наші думки, теорії, концепції та ідеї – це просто **інструменти**, які служать нам для формування майбутніх фактів [14, с. 715]; це інструменти для практичних цілеспрямованих дій [44, с. 181]. Вільям Джемс, один із засновників філософії прагматизму, писав, що теорії – це не відповіді на загадки, а **знаряддя і програми** для подальшої роботи [42, с. 337]. А ось теза першого класика цього філософського напрямку – Чарлза Пірса: "Людина настільки повно введена в рамки свого можливого практичного досвіду, її розум настільки зведений до того, аби бути **інструментом його потреб** (виділення наше – *Т.П.*), що вона не може навіть найменше *мати на увазі* будь-що, що виходить за ці межі" [42, с. 337].

Отож, можна резюмувати, що й сама філософія інструменталізму методологічно заснована на поєднанні потребового та діяльнісного підходів (хоч її фундатори, здається, такого положення не виголошували). Й у цьому – ще одне свідчення прийнятності, адекватності цих підходів у дослідженні юридичних (правових) засобів.

Узагальнюючи вищевикладене щодо поняття юридичних засобів, нагадуємо думку С. Алексєєва про те, що питання правових засобів не стільки є питанням відокремлення в окремий підрозділ тих чи інших фрагментів правової дійсності, скільки питання їх особливого бачення [1, с. 349]. Відмежування ж певної частини юридичної дійсності від іншої й відображення першої поняттям правових засобів неминуче призведе до порушення методологічного принципу "бритви Оккама", згідно з яким не допускається множення понять, термінів для позначення об'єктів, що вже поіменовані досить точно сформульованими поняттями [32, с. 84]. Адже в результаті такого порушення одні автори під правовими засобами розуміють тільки юридичні дії, другі – тільки субстанціональні об'єкти, треті – перше і друге.

5. Основні висновки

1. Загальне поняття юридичного засобу має використовуватися в інструментальному підході при поясненні *всіх* груп юридичних феноменів.

2. Дефініцію зазначеного поняття можна сформулювати, у першому варіанті, так: *юридичний засіб – це будь-яке юридичне явище, опосередком якого може бути досягнута певна мета, зафіксована у законодавстві*[*].

3. Зафіксована у законодавстві мета може бути *юридичною* за формою і за змістом, або ж вона може бути *юридичною* лише за формою. Юридичною лише за формою є така ціль, яка, будучи закріплена у законодавстві, детермінується, головним чином, *неюридичною потребою* суб'єкта (біологічною, особистісною, економічною, культурною чи іншою) і реалізується в його неюридичній правореалізаційній діяльності, тобто в його юридично значимій позитивній поведінці. А юридичною за змістом і за формою є така мета, яка, будучи закріпленою у законодавстві, детермінується, передовсім, *юридичною потребою* суб'єкта, а тому й досягається власне юридичною діяльністю.

4. Юридичною потребою є така вимога обставин життєдіяльності особи чи суспільства, яка висувається до існування та належного функціонування власне юридичних явищ.

[*] Щоправда, при загальнодозвільному типі правового регулювання мета в законодавстві спеціально може і не фіксуватися.

Список літератури

1. *Алексеев С. С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: «Статут», 1999.
2. *Алексеев С. С.* Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. // Советское государство и право. – 1987. № 6.
3. *Алексеев С. С.* Теория права. – М.: Изд-во БЕК, 1994.
4. *Аристотель.* Метафизика. – М.-Л., 1934.
5. *Биля І. О.* Теоретичні основи використання нормотворчої техніки. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2004.
6. *Воронович Б. А.* Философские проблемы взаимодействия общества и природы. – М., 1982.
7. *Гегель.* Наука логики. – М.: "Мысль", 1999.
8. *Гусарєв С.* Система юридичної діяльності в контексті захисту прав та свобод громадян // Проблеми державотворення і захисту прав людини в країні. Матеріали X регіональної науково-практичної конференції. – Львів, 2004.
9. *Забигайло В. К.* Право и общество. Новые проблемы и методы буржуазного правоведения. – К.: «Наукова думка», 1981.
10. *Знаменский Г. Л.* Совершенствование хозяйственного законодательства: цель и средства. – К., 1980.
11. История политических и правовых учений. – М.: «Юридическая литература», 1988.
12. История политических и правовых учений: Учебник для вузов. – М.: Изд-во НОРМА, 2003.
13. История политических учений. Т. 2. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1953.
14. История философии. В шести томах. Т. 5. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961.
15. Історія філософії. – Харків: "Прапор", 2003.
16. *Каган М. С.* Человеческая деятельность. – М.: Политиздат, 1974.
17. *Карташов В. Н.* Юридическая деятельность в социалистическом обществе. – Ярославль, 1987.
18. *Карташов В. Н.* Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. – Саратов, 1989.
19. *Кветной М. С.* Человеческая деятельность: сущность, структура, типы. – Саратов, 1974.
20. *Керимов Д. А.* Философские проблемы права. – М.: «Мысль», 1972
21. *Ленін В. І.* Про карикатуру на марксизм і про "імперіалістичний економізм". – Повне зібрання творів. Т. 30. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1972.
22. *Леонтьев А. Н.* Деятельность, сознание, личность. – М., 1975.
23. *Леонтьев А. Н.* Потребности, мотивы и эмоции. – М.: Изд-во МГУ, 1971.
24. *Леушин В. И.* Юридическая практика в системе социалистических общественных отношений. – Красноярск, 1987.
25. *Малько А. В., Шундиков К. В.* Цели и средства в праве и правовой политике. – Саратов, 2003.
26. *Маркс К.* Капітал. Т. 1. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954.
27. *Немов Р. С.* Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн., кн. 1 – М: «Владос», 2000.
28. *Никитинский В. И.* Эффективность норм трудового права. – М.: «Юридическая литература», 1971.
29. *Николов Л.* Структуры человеческой деятельности. – М.: "Прогресс", 1984.
30. *Онуфрієнко О. В.* Правові засоби у контексті інструментальної теорії права. автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2004.
31. Прокурорський нагляд в Україні. – Львів: "Тріада плюс", 2002.
32. *Пугинский Б. И.* Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. – М.: «Юридическая литература», 1984.
33. *Рабинович П. М.* Социалистическое право как ценность. – Львов, 1985.
34. *Рабинович П. М.* О юридической природе целей правовых актов // Правоведение. – 1971. № 5.
35. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави. – К., 1994.
36. *Рабінович П. М., Хавронюк М. І.* Права людини і громадянина. Навчальний посібник. – К.: "Атака", 2004.
37. *Самощенко И. С., Никитинский В. И.* Цели правовых норм – масштаб оценки их эффективности. // Ученые записки ВНИИСЗ. Вып. 19. – М., 1969.
38. *Сібільов М.* До питання про правові засоби сфери приватного права. // Вісник Академії правових наук України № 3 (26), 2001.
39. *Трубников Н. Н.* О категориях «цель», «средство», результат». – М.: «Высшая школа», 1968.
40. *Туманов В. А.* Буржуазная правовая идеология. – М.: «Наука», 1971.
41. Философская энциклопедия. Т. 2. – М.: «Советская Энциклопедия», 1962.
42. Философская энциклопедия. Т. 4. – М.: «Советская Энциклопедия», 1968.
43. Философская энциклопедия. Т. 5. – М.: «Советская Энциклопедия», 1970.

44. Філософський енциклопедичний словник. – К.: "Абрис", 2002.
45. Філософський словник. – К., 1973.
46. *Чулюкин Л. Д.* Природа и значение цели в советском праве. – Казань, 1984
47. *Экимов А. И.* Категория цели в науке права // Философские проблемы государства и права. – Л., 1970.
48. *Экимов А. И.* Цель в норме советского права // Правоведение. 1968. № 5.
49. *Элькинд П. С.* Цели и средства их достижения в уголовно-процессуальном праве. – Л., 1976.
50. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности. – М.: «Наука», 1978.

Т. И. Пашук

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВАНИЯ КОНЦЕПЦИИ ЮРИДИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

В статье, с позиций потребностного подхода, социально-философской теории деятельности, исследуются концептуально-методологические основания инструментальной теории права, в частности концепция юридических средств. Понятие юридического средства и другие сопредельные понятия (такие, как "юридическая цель", "юридическая потребность") рассматриваются сквозь призму структуры социальной деятельности.

T. I. Pashuk

SOCIO-PHILOSOPHIC GROUNDS OF LEGAL MEANS CONCEPTION

The conceptual and methodological grounds of instrumental theory of law (and the legal means conception, in particular) are elucidated in the article in the light of 'needs gnoseological approach', socio-philosophical theory of activity. The concept of legal mean and other contiguous concepts (such as "legal aim", "legal need") are considered through the structure of social activity.